

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

Doktori (PhD) értekezés tézisei

Csermelyi József

**Idegen származású katona és hivatalviselő nemesi családok a 15–16. századi
Nyugat-Magyarországon**

Különös tekintettel a Baumkircherekre, a Grafeneckekre és a Weispriachokra

Témavezető: Ráczy György PhD

Budapest

2021

I. A dolgozat célkitűzése és felépítése

A disszertáció a Hunyadi- és a Jagelló-korban Moson, Sopron és Vas megyékben birtokokat szerző, a korszak elején többnyire a középnemesi rétegből származású német nemesi családok magyarországi karriertörténetével és ezzel párhuzamosan a kezükre került nyugat-magyarországi uradalmak birtoktörténetével foglalkozik. Kiemelt figyelmet fordít három családra, a Baumkircherekre, a Grafeneckekre és a Weispriachokra, ugyanis az ő esetükben nem csupán múltó epizód volt ez a magyarországi működés, hanem évtizedeken és generációkon keresztül családi politikájuk részét képezte.

A kutatás kezdő és végpontját sem lehet egyértelműen kijelölni. Az a történelmi helyzet, amely lehetővé tette többek között e három családnak, hogy magyarországi érdekeltségeket szerezzenek, az Albert király váratlan halála (1439) után kirobbant belharcok, valamint néhány olyan sorsfordító döntés és esemény eredményeképpen alakult ki, amelyek megnövelték a Habsburg család lipóti ágához tartozó Frigyes (1424–1493, 1440-től római király, 1452-től császár) és Albert hercegek (1424–1463) befolyását Magyarország legnyugatibb területein. E döntések közé tartozott, hogy Erzsébet királyné a Szent Koronát és a csecsemő V. Lászlót (1440–1457) Frigyes királyra bízta, vagy, hogy Sopron városát elzálogosította neki. Másrészt ide sorolhatjuk a fraknói grófi család fiágon történt kihalását (1446), amely Albert herceget juttatta nyugat-magyarországi uradalmakhoz (Fraknó, Kabold). Andreas Baumkircher és Ulrich von Grafeneck ezekben az években jelentek meg, a később III. Frigyes néven császárrá koronázott Habsburg-herceg szolgálatában a Vas megyei Szalónakon illetve a Sopron megyei Baumgartenben (Sopronkertes), de nem sokkal később (1451) követték őket a salzburgi egyházfejedelemség területéről érkezett Weispriach-fivérek, Balthasar és Sigmund is. Ezt követően a három család mindegyike – egészen leszármazottjaik fiágon való kihalásáig, egyes esetekben pedig leányági utódaik révén még tovább – több-kevesebb befolyással bírt a térségben, ám amíg ez a befolyás a Grafeneckek esetében már a 16. század elején véget ért, a Weispriachok esetében 1572-ig kitartott. A kutatás végdátuma emiatt fejezetenként eltér. Meg kell azonban jegyezni, hogy az a konstelláció, amely a 15. század közepén lehetővé tette a Habsburgok szolgálatában álló idegen katona- és hivatalviselő nemesség nyugat-magyarországi beáramlását, tulajdonképpen a 17. század közepéig fennállt.

A Habsburgok lipóti ága ugyanis a 15. század folyamán előbb Habsburg Frigyes gyámi jogkörét hangsúlyozva *de facto*, majd az 1463-ban és 1491-ben megkötött sopronbécscsújhelyi illetve pozsonyi békeszerződések alapján *de iure* is különleges felségjogokat szerzett öt-hét határszéli uradalomban a Duna és az Őrség között. Mivel a vizsgált családok tevékenysége elsősorban ehhez a szűk határsávhoz és környékéhez kötődött, ezért a kutatás térbeli keretei általában nem terjednek ki még a teljes Moson, Sopron és Vas megyékre sem, csak azok nyugati részére.

Az értekezés felépítése során azonban nem pusztán a családtagok karriertörténetének felvázolását és egymáshoz, a térségben birtokokat szerző többi Habsburg-szolgalatban álló társaikhoz, valamint a helyi magyar birtokos nemességhez való viszonyuk tisztázását tűztem ki célul. Ahhoz, hogy elemezni lehessen, tevékenységük mennyiben segítette elő

vagy gátolta magyarországi birtokaik fejlődését, részletesen foglalkoznom kellett magukkal az uradalmakkal is. A *Függelék*ben pedig a családtagok és az egyház kapcsolatával foglalkoztam, mivel fontosnak tartottam annak bemutatását, hogy az alapvetően katonai szolgálatokat is vállaló, sok esetben abból élő családtagok hogyan viszonyultak ahhoz a mindenütt jelen lévő intézményhez, amelynek legfontosabb parancsai közül többet is napi szinten szegtek meg.

II. A téma forrásai, szakirodalma és a feldolgozás módszere

A téma feldolgozását nehezítette, hogy a három kiemelt család levéltárából mindössze a Baumkirchereké maradt fenn a Batthyány család körmendi levéltárában, amely jelenleg a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található. Emiatt kutatásaimat ki kellett terjesztenem minden olyan környékbeli provenienciájú városi, hiteleshelyi és családi levéltárra, amelyekben újabb adatok feltárását reméltem. Legfontosabb kiindulópontom az Országos Levéltár Diplomatikai Levéltára és Fényképgyűjteménye, valamint az azokhoz készült, világhálón is kutatható adatbázisok voltak, emellett az Osztrák Állami Levéltár állagai jelentettek csaknem kimeríthetetlen nagyságú forrásbázist, akár a karrier-, akár a birtoktörténetről legyen szó. Releváns elbeszélő forrásokból csak keveset találtam, a magyarországi történetírásban mindössze Antonio Bonfini és Istvánffy Miklós emlékezett meg ezekről a határszáron tevékenykedő, nem jelentéktelen, de az országot kormányzó elitbe csak ritkán bekerülő (pl.: pozsonyi ispánja révén Andreas Baumkircher) családokról. Az osztrák történetírók (Thomas Ebendorfer, Jakob Unrest) esetében jobb a helyzet, mivel az örökös tartományokban a 15. században jelentősebb tevékenységet tudtak kifejteni.

A téma szakirodalmát elsősorban a helytörténeti szakirodalom adta, vagyis a burgenlandi és a nyugat-magyarországi tudományos műhelyekből kikerülő, speciálisan helytörténeti témájú monográfiák és tanulmányok. Emellett az utóbbi években örömdetesesen gyarapodott azoknak a munkáknak a száma, amelyek tágabb összefüggésekbe helyezve, például a pozsonyi béke vagy a Habsburg-magyar kapcsolatok feldolgozása kapcsán kitértek a Baumkircherek, Grafeneckek és a Weispriachok szerepére. Ez a helyzet természetesen nem értelmezhetjük úgy, mintha a helytörténeti tanulmányok szűklátókörűek lettek volna. Épp ellenkezőleg: a lelkiismeretes alap kutatásokon álló helytörténeti munkák keltették fel a téma iránt a korszak elitjét, a magyar és a Habsburg kormányzatot, valamint a nemzetközi kapcsolatokat kutatók érdeklődését is.

Mindazonáltal meg kell állapítani, hogy a források feltárása és történeti kontextusba helyezése még nem zárult le, további alap kutatásokra volt szükség a részletek megismeréséhez. A szerzők gyakran a primer források vagy a forráskiadványok helyett régebbi szakirodalomra hivatkoztak, amelyek adatait nem ellenőrizték, fogalomhasználatuk pedig nem volt mindig elég pontos. Az ilyen megcsontosodott tévedések pontosítását jelen sorok írója is feladatának tekintette, ezért az értekezés egyes fejezeteiben már-már túlzott aprólékosságú adatfelsorolás figyelhető meg, máshol pedig meglepő évszámokkal lehet találkozni, amelyeket a szakirodalomból eddig máshogy ismertünk. Az aprólékosság különösen észrevehető a birtoklástörténeti kríziseket bemutató esettanulmányokban, ahol az elérhető primer források részletes elemzésével

nem csupán a Weispriach-Fehde vagy a Baumkircher-örökségért folyó birtokper végeredményét kívántam ismertetni, hanem megkíséreltem feltárni az oda vezető út jelentősebb vagy jelentéktelenebb mozzanatait is.

III. Eredmények

A nyugat-magyarországi Habsburg-uradalmak jogállása

Az értekezés első nagyobb egységében azon kérdést vizsgálom, pontosan milyen jogállású területeknek is tekinthetjük azokat az uradalmakat, amelyeket az 1447. évi radkersburgi fegyverszünet, majd az 1463. évi sopron-bécsújhelyi, végül pedig az 1491. évi pozsonyi béke a Habsburgok kezén hagyott? A szakirodalomban az elmúlt évszázadban, elsősorban 16. századi források, például az országgyűlési dekrétumok szóhasználata alapján elterjedt az a nézet, miszerint osztrák kézbe került záloguradalmakról van szó. Bariska István később helyesen ismerte fel, hogy ezeket a 16. századi forrásokat össze kell vetni a különleges jogállást szavatoló egyezményekkel, amelyekből egyértelműen kiderül, hogy nem Ausztria, hanem a Habsburg-ház lipóti ágából származó III. Frigyes és I. Miksa (1486–1519) kaptak rendkívüli jogosítványokat. Ezekből azt a következtetést vontam le, hogy a Habsburgok magánemberekként, magyar földbirtokos nemesekként kapták zálogba az uradalmakat, mégpedig azért cserébe, hogy III. Frigyes 1463-ban visszaadta a Szent Koronát Mátyás királynak (1458–1490). Ez az ún. *koronazálog*-elmélet azonban nem adott magyarázatot arra, hogy miért csak a fraknoi és a kaboldi uradalom esetében tértek ki a békeszerződések a zálogból való kiváltás módjára, illetve, hogy miért kapták meg a Habsburgok a hozzájuk került birtokok feletti összes uralkodói felségjogot, ami szinte példátlanul számít még egy olyan korszakban is, amikor az uralkodók rendszeresen zálogosítottak el váruradalmakat alattvalóiknak. A források alapján valószínűsíthető, hogy a 15. században nem tekintették az átadott uradalmakat zálogbirtokoknak, ehelyett a Habsburgok az 1463. és az 1491. évi békében is elismert magyar királyi címük jogán kapták meg a területet, ami megmagyarázza, miért élhettek királyi felségjogokkal. A zálogbirtok-elmélet 16. századi elterjedését valószínűleg annak köszönhetjük, hogy a Habsburgok éltek felségjogaikkal: a nekik adott uradalmakat a szolgálatukban álló német származású nemeseknek zálogosították el, a német-római birodalom törvénykönyvét, a *Carolinát* vezették be, illetve alsó-ausztriai kormánysszerveken keresztül igazgatták azokat. A szarvkői uradalmat ráadásul még a 15. században egyesítették az alsó-ausztriai Seibersdorffal, emiatt 1518-ban már hűbérként adományozta el I. Miksa. 1550-ben pedig az osztrákok már Borsmonostort is maguknak követelték, azon a jogcímen, hogy az apátság kegyurai a pozsonyi béke óta mindig az „osztrák főhercegeknek” átadott Kőszeg kapitányai voltak.

Uradalomtörténetek és a soproni városkapitányság

Az értekezésben tizenkét nyugat-dunántúli uradalom 15–16. századi birtoklástörténeti összefoglalását lehet olvasni. Megállapítható, hogy a szóban forgó birtoktestek történetét a sokszor hiányos forrásadottságok dacára pontosan lehet rekonstruálni. A primer források szintjéig terjedő kutatás ráadásul azt eredményezte, hogy számos kisebb ponton

javítani lehetett a szakirodalom tévedéseit. Sopron város esetében, mivel még egy rövid birtoktörténeti összegzés is szétfeszítette volna a disszertáció kereteit, ezért csupán egy, a 15–16. században megnövekedett jelentőségű helyi intézménnyel, a városkapitányi tisztség történetével foglalkoztam.

Birtokpolitika

A Batthyány család körmendi levéltárában fennmaradt Baumkircher-iratanyag lehetővé tette, hogy egy térségben, a rohonc-szalónaki kettős uradalom területén részletesen megvizsgáljam, hogy a 15. század közepén betelepülő idegen birtokos család uralma milyen kihatással volt a birtokokra és az azon élő emberekre. Ezek alapján jól látható, hogy a Baumkircherek hosszú távra terveztek, nem szándékoztak pár év és évtized alatt lerabolni a kezükre bízott földeket és alattvalókat, hanem tudatos birtokfejlesztésbe kezdtek, amelynek legfontosabb pontja az uradalmi központ, Szalónak fejlesztése volt, egyrészt várépítéssel, másrészt a helyi lakosság városi kiváltságokkal való ellátásával. A település néhány évtized alatt közepes nagyságú várossá (*oppidum, Stadt*) fejlődött, megjelent a céhes ipar. A 15. század végén nem találunk túl sok olyan magyarországi birtokost, aki portaszám, tehát adóalap tekintetében felvehetette a versenyt Georg Baumkircherrel, ami mutatja, hogy jóllehet birtokai kiterjedésüket nézve nem voltak hatalmasak, vára is mindössze kettő volt, de ezek a területek a középkor végi Magyarország egyik legsűrűbben lakott részei voltak. Sajnos ezeket az eredményeket az 1532. évi szultáni hadjárat nagyrészt megsemmisítette. Fontos azonban megjegyezni, hogy a különböző úton-módon megszerzett birtokok halmazából még nem lesz uradalom, azokat meg kell szervezni, egy jogi keretbe kell integrálni, hogy egy tagban lehessen átörökíteni. Az, hogy a Batthyány családnak ez a rohonc-szalónaki uradalom és az egykori girolti uradalmat magába olvasztó németújvári uradalom esetében is sikerült, nem történhetett volna meg, ha a Baumkircherek korában nem kezdődött volna el az uradalomszervezési munka.

Karriertörténetek

A disszertáció családtörténeti része egyrészt a három kiemelt család származásával, 15. századi és azt megelőző történetével, kapcsolatrendszerével, másrészt az egyes családtagok karriertörténetével foglalkozik. Külön alfejezetet csak a magyar szempontból jelentős pályát befutó családtagok kaptak, két testvérpár, Wilhelm és Georg Baumkircher, illetve Andreas és Ulrich von Weispriach esetében pedig célszerű volt közös fejezetet szentelni tevékenységük ismertetésének. Ezek az életrajzok továbbá alkalmasak a korábbi szakirodalom megállapításainak számos ponton történő árnyalására és pontosítására is. Ezt a szakaszt egy összegző fejezet zárja, amelyben értékelem, hogy hosszú távon mennyire tekinthető sikeresnek a zsoldosvezérek nyugat-magyarországi berendezkedése saját családjuk fejlődése szempontjából. A birtokok megtartása és gyarapítása számos alkalommal kihívásokba ütközött, erre a történelmi körülmények nem mindig adtak lehetőséget. A zálogbavétellel szerzett uradalmak zálogbaadóit, azaz az uralkodókat folyamatosan érdekeltté kellett tenni abban, hogy ezt a viszonyt fenntartsák, és ne

engedjék a riválisoknak, hogy kiválthassák a birtokokat. A 15. század közepén katonai teljesítményre volt szükség a bizonyításhoz, ám a század vége már az olyan családoknak kedvezett, akik a fejedelmi diplomáciában működtek közre. Ennek is köszönhető, hogy elég nagy volt a fluktuáció az elzálogosított uradalmak élén. A 16. században Hans von Weispriach karrierjét szerencsés házasságkötése révén szerzett udvari kapcsolatai indították be, majd az I. Ferdinándnak adott kölcsönök teljesítették ki, így válhatott a 16. század közepére a vizsgált térség egyik legbefolyásosabb személyévé annak ellenére, hogy sem katonai, sem diplomáciai tevékenysége nem volt jelentős. A Weispriach rokonsági háló jelentőségéről tett korábbi megállapításokat is árnyalni kellett, mivel bebizonyosodott, hogy Hans von Weispriach és Choron János (és utóbbi által a Batthyányiak) között nem állt fenn rokonsági viszony, így a rokonság által egy időben birtokolt uradalmak száma a korábban vélelmezetthez képest jelentősen lecsökkent. A korszak végét a magyar birtokosok és zálogbirtokosok (Batthyány, Choron, Oláh) előretörése jellemezte, illetve az, hogy a császárváros védelmében fontos tisztségeket elnyerő alsó-ausztriai nemesek hosszabb távon nem azok közül kerültek ki, akik Nyugat-Magyarországon zálogbirtokokkal rendelkeztek.

Krízisek és megoldásaik

Az értekezésben négy olyan esettanulmány kapott helyet, amely azt vizsgálja, miképp oldották meg a birtokaikat fenyegető válságokat a magyarországi földeket még csak rövid ideje birtokló, idegen származású nemesi családok. A krízisek mindegyike örökösödési kérdéshez kapcsolódott, két esetben nem voltak fiági örökösök, két esetben pedig kiskorúak voltak. Mindegyik eset másképp végződött, a Grafeneckek Ulrich 1487. évi halála után rossz politikai döntések miatt Szarvkö kivételével összes magyarországi birtokukat elveszítették és azokat később sem tudták visszaszerezni. Végül az utolsó életben maradt Grafeneck-fió minden jogigényét eladta és belépett a Johannita Rendbe. A Weispriach-lányok 1572-ben szintén lemondtak a kincstár által visszaváltani kívánt fraknói és kismartoni uradalomról, de kérték és meg is kapták az értük járó összeget. A Baumkircherek fiágának kihalásakor (1501) leányági örökösök hosszú pereskedésbe bonyolódtak a császárvári és a rohonc-szalónaki uradalmakért. Habár ezek a perek nem nélkülözték az erőszakot, alapvetően mégis a magyar jogszokások által előírt mederben zajlottak és olyan sikeresnek bizonyultak, hogy az uradalmakra igényt tartó Erdődiek és Batthyányiak csak az 1540-es években tudtak birtokon belülre kerülni. Lánzsér esetében, amelyet a Weispriachok zálogbirtokként bírtak, már valóságos magánháború bontakozott ki, miután II. Ulászló vissza akarta váltani Ulrich von Weispriach halála (1506) után. Weispriach özvegye annak érdekében, hogy kiskorú fiai érdekeit védelmezze, a magyar jogszokások szerinti birtokper számára kudarcos lezárulta után a német Fehde-jogba kapaszkodott, ami lehetővé tette, hogy nemesként az őt ért jogsérelem ellen erőszakot alkalmazzon, és fegyveres erővel védte meg a várat és vett elégtételt valós vagy vélt ellenfelein. Az elhúzódó zavargások hatalmas károkat okoztak a soproni polgároknak és a Weispriach uradalmak (Kabold, Lánzsér) jobbágyságának, de az alapvető célt az özvegy elérte: fiai megtarthatták Lánzsért.

Az egyházzal való viszony

Terjedelmi okokból a függelékbe került a Baumkircherek, a Grafeneckek és a Weispriachok egyházi kapcsolatainak története. Megállapítható, hogy a katonai tevékenység ellenére mindhárom család törekedett arra, hogy a lelki üdvösséghez szükséges mértékben támogassa az egyházat. Több esetben is megfigyelhető, hogy ezt meglehetősen szokatlan módon tették: Ulrich von Grafeneck és Andreas Baumkircher is egy magyar szerzetesrendnek, a pálosoknak alapított kolostort, Hans von Weispriach pedig a 16. század közepétől kezdve a lutheri reformáció hívévé szegődött és gondja volt arra is, hogy a birtokaira nagyobb számban bevándorolt horvátok se maradjanak megfelelő evangélikus lelkigondozás nélkül.

IV. A disszertáció témájában megjelent publikációk

Monográfia

Az óvári uradalom a Szentgyörgyi és Bazini grófok korában. Mosonmagyaróvár, 2019.

Tanulmányok

A kaboldi uradalom és a kaboldi báróság 15–16. századi története. *Turul* 90. (2017) 111–122.

A soproni ispánság és városkapitányság késő középkori elzálogosításai. In: Pénz, posztó, piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk.: Weisz Boglárka. Budapest, 2016. 11–29.

Baumgarten im Mittelalter. In: Ortschronik Baumgarten, 1267–2017. Der Ort, die Geschichte, die Menschen. Red.: Renate Roth. Baumgarten, 2017. 36–46.

Egy 16. századi soproni ispán és városkapitány, Hans von Weispriach életútja 1550-ig. *Soproni Szemle* 69. (2015) 8–15.

Egy 18. századi őstábla forrásértéke. *Turul* 88. (2015) 110–117.

Egy kis uradalom születése. Adalékok az alsólászlói kastély felépítéséhez. *Soproni Szemle* 73. (2019) 87–100.

Hans von Weispriach és a nyugat-magyarországi reformáció. *Egyháztörténeti Szemle* 19. (2018) 5–38.

Határon innen, mégis azon túl. Záloguradalmak Nyugat-Magyarországon – terminológiai kérdések és válaszok. In: Micae mediaevales VII. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról. Szerk.: Farkas Csaba, Ribi András, Veres Kristóf György. Budapest, 2018. 13–30.

„Iaurinicum” Grazból. Veit von Fladnitz és a győri egyházmegye tizedei. In: *Primus inter omnes. Tanulmányok Bedy Vince születésének 150. évfordulójára.* Szerk.: Arató György–Nemes Gábor–Vajk Ádám. Győr, 2016. 171–187.

Német zsoldosvezérek, magyar remeték. In: *Micae mediaevales IV. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról.* Szerk.: Gál Judit, Kádas István, Rózsa Márton, Tarján Eszter. Budapest, 2015. 43–58.

Új szempontok és új források a 15. századi Nyugat-Magyarország történetének kutatásában. In: *Akikre büszkék vagyunk. Válogatás a Fiatal bölcsészek a tudományért intézményközi TDK konferencián bemutatott dolgozatokból.* Szerk.: Jankovics Mária. Szombathely, 2012. 41–47.

Weispriachné háborúja - Egy 16. század eleji Sopron megyei konfliktus eseményei és értékelése. *Történelmi Szemle* 55. (2013) 471–489.

Zwischen Kaiser und König: Die Familie Kanizsai und ihre verlorenen Herrschaften in Westungarn. In: *Die Kanizsai und ihre Zeit.* Hg.: Gert Polster. Eisenstadt, 2019. 23–38.